



KINDEROPVANG DOOR GROOTOUDERS.

Speelt de echtscheiding van ouders een rol?

Dimitri MORTELMANS, Leen HEYLEN, Maaïke JAPPENS en Lieve VANDERLEYDEN¹

Vandaag de dag is de kans groot dat ouders geconfronteerd worden met een echtscheiding van één van hun volwassen kinderen. Een echtscheiding heeft niet alleen een impact op de ex-partners en hun eventuele kinderen, maar ook op de rest van hun familie en de nabije omgeving (Van Peer, 2007). In dit artikel kijken we naar de hulp die grootouders bieden bij de opvang van hun kleinkinderen wanneer volwassen kinderen een einde maken aan hun huwelijk.

Het onderzoek naar de rol van grootouders als hulpverleners is belangrijk omdat grootouders niet alleen steun ontvangen van hun eigen kinderen maar heel vaak ook zelf steunverleners zijn (Cooney & Dunne, 2001; Attias-Donfut e.a., 2005). Die steun kan verschillende vormen aannemen: hulp in het huishouden, het opknappen van karweien binnen en buiten de woning, financiële hulp, ... Verschillende onderzoeken bevestigen dat, net als in vele andere Europese landen, Belgische en Vlaamse grootouders, en vooral grootmoeders, frequent instaan voor de opvang van hun kleinkinderen

(zie onder andere Sannen & Hedeboom, 2002; Debacker & Ghysels, 2007; Hank & Buber, 2009; Smith Kosłowski, 2009; Igel & Szydlik 2011; Jappens & Van Bavel, 2011).

Kinderopvang door grootouders

De opvang door grootouders die doorgaans gratis wordt geboden, kan wijzen op de wil of het plichtsgevoel van de grootouders om hun kinderen te helpen en deel uit te maken van het leven van hun kleinkinderen. Grootouders die hun kleinkinderen opvangen, offeren een deel vrije tijd en eventueel werk op, maar beleven daar vaak ook plezier aan, wat zorgt voor een hoger welzijn (Thomèse, 2012).

In een Vlaams onderzoek uit de jaren 1980, waarin aan grootouders werd gevraagd wat het betekent grootouder te zijn, bleek het hebben van kleinkinderen vooral belangrijk omdat men er plezier aan beleeft. Hun inbreng in de opvoeding van de kleinkinderen werd als veel minder

¹ Dimitri Mortelmans is hoogleraar aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de UA en hoofd van het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO). Leen Heylen is onderzoekskoördinator van het Vlaams Onderzoeks- en Kenniscentrum Derde Leeftijd (Vonk3) van Thomas More Kempen. Maaïke Jappens is licentiaat in de sociologie en verbonden aan de onderzoeksgroep Interface Demography van de VUB. Lieve Vanderleyden is Dr. in de Sociale Wetenschappen en als senior onderzoeker verbonden aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Contact: lieve.vanderleyden@dar.vlaanderen.be.

belangrijk beschouwd (Vanderleyden, 1983). Toen relaties binnen het gezin vooral waren gebaseerd op gezag en autoriteit, fungeerden grootouders als bemiddelaars in de relaties tussen ouders en kinderen. Op een moment dat ouders zich permissiever zijn gaan opstellen en de relaties met hun kinderen meer en meer op gelijkheid en vriendschappelijkheid dan op autoriteit berustten, werd de rol van grootouders ter discussie gesteld.

Door de emancipatie van de vrouw en haar toenemende arbeidsparticipatie werden grootouders opnieuw belangrijk binnen het familie-instituut en werd het grootouderschap gehervardeerd. Veel ouders hebben ook een voorkeur voor opvang door grootouders omdat ze die het betrouwbaarst achten. Andere ouders kiezen er voor omdat ze die opvang het handigst vinden, of omdat dit gewoon de enige betaalbare of beschikbare optie is (Wheelock & Jones, 2002; Fergusson e.a., 2008; Barnett e.a., 2010).

Gescheiden ouders blijken een grotere nood te hebben aan steun bij kinderopvang dan gehuwde ouders (Spitze e.a., 1994). Onderzoek en literatuur ter zake richten zich vooral op alleenstaande gescheiden ouders, meestal moeders. Voor deze ouders is de evenwichtsoefening tussen werk, vrije tijd en gezin vaak moeilijker omdat ze geen beroep kunnen doen op een partner voor de opvang van de kinderen (Bumpass & Raley, 1995; Debacker & Ghysels, 2007). Het ontbreekt hen vaak aan tijd en middelen om zelf in te staan voor de opvang én om een beroep te doen op formele kinderopvang. Onderzoek in Vlaanderen wees al uit dat alleenstaande ouders en nieuw samengestelde gezinnen in mindere mate dan gehuwde ouders een beroep doen op formele kinderopvang, en dat meer alleenstaande moeders helemaal geen opvang gebruiken. De lagere werkzaamheidsgraad bij deze laatste groep kan het verschil maar deels verklaren. Al-

leenstaanden ervaren ook vaker problemen bij het zoeken naar geschikte opvang in Vlaanderen. De kostprijs zou daarbij een meer doorslaggevende rol spelen dan bij koppels. Onder andere om deze reden zouden alleenstaande ouders vaker dan koppels terugvallen op onbetaalde informele kinderopvang, vooral geboden door hun eigen ouders.

“**Alleenstaande ouders en nieuw samengestelde gezinnen doen in mindere mate dan gehuwde ouders een beroep op formele kinderopvang.**”

Vanuit die optiek stellen we in deze bijdrage de vraag of gescheiden ouders vaker dan gehuwde ouders hulp krijgen van grootouders bij kinderopvang. En zo ja, in welke specifieke situatie? Gebaseerd op onderzoek luidt onze centrale hypothese dat grootouders vaker instaan voor de opvang van kleinkinderen als de ouders gescheiden zijn, en zeker als het om alleenstaande gescheiden ouders gaat. Het al dan niet een beroep doen op opvang door grootouders is niet enkel afhankelijk van de burgerlijke staat van jonge ouders, ook kenmerken van zowel grootouders, ouders als kinderen zijn relevant.

Het onderzoek “Scheiding in Vlaanderen”

Voor de analyses in dit artikel maken we gebruik van de data van de multi-actor survey ‘Scheiding in Vlaanderen’ (SiV) (Mortelmans e.a., 2011). Voor deze survey werden (ex-)koppels die gehuwd zijn tussen 1971 en 2008 geselecteerd uit het Belgische Rijksregister. Het ging telkens om huwelijken in het Vlaamse Gewest, tussen mannen en vrouwen die nooit eerder gehuwd waren. De steekproef werd zo samengesteld

dat koppels die gescheiden zijn uit dat eerste huwelijk oververtegenwoordigd zijn. De data-verzameling gebeurde van 15 september 2009 tot eind december 2010. In totaal werden 6.470 (ex-)partners via een persoonlijk interview bevroegd over huwen, scheiden en de gevolgen hiervan voor verschillende levensdomeinen. In sommige gevallen namen beide (ex-)partners van een 'referentiewedelijk' deel, in andere gevallen slechts één (ex-)partner. Daarnaast werd per (ex-)koppel ook een eventueel gezamenlijk kind geselecteerd en geïnterviewd, en per deelnemende (ex-)partner werd, indien mogelijk, een ouder geselecteerd en naar zijn of haar adres gevraagd. De geselecteerde moeder of vader van de (ex-)partner kreeg daarna een uitnodiging om deel te nemen aan een postenquête of websurvey. Dit leverde gegevens op van in totaal 2.203 ouders van bevroegde (ex-)partners. Voor een gedetailleerde beschrijving van het steekproefkader en het multi-actor design verwijzen we naar Pasteels e.a. (2011).

In het eerste deel, de analyse van de 'vraag naar kinderopvang', maken we gebruik van de 'partnerdataset'. We nemen enkel respondenten op met minstens één kind jonger dan 13 jaar in het huishouden: 817 vaders en 1080 moeders. De kinderen waarover sprake kunnen zowel kinderen zijn van de respondent met zijn of haar (ex-)partner uit het referentiewedelijk als kinderen van de respondent met de nieuwe partner of kinderen van de nieuwe partner met iemand anders. De respondenten konden bij het begin van hun interview zelf aangeven wie ze als leden van hun huishouden beschouwen. Het kan dus ook gaan om kinderen die afwisselend in het huishouden van de respondent en het huishouden van een ex-partner verblijven. Aan de respondenten met jonge kinderen in huis werden vragen voorgelegd over het gebruik van formele en informele kinderopvang. Op basis van deze data is het niet mogelijk te onderscheiden voor welk kind precies welke opvang gebruikt wordt,

maar we houden in de selecties en analyses wel rekening met de aanwezigheid van eigen kinderen versus kinderen van een eventuele nieuwe partner, en met de leeftijd van de kinderen in het huishouden.

Voor de analyse van het 'aanbod aan kinderopvang' maken we gebruik van de 'grootouderdataset': de data die verzameld werden bij de ouders van de deelnemende (ex-)partners. De 'grootouders', zijnde respondenten wiens deelnemende zoon of dochter minstens één kind heeft, beantwoordden vragen over de hulp die zij hun al dan niet gescheiden zoon of dochter geven bij de zorg voor de kleinkinderen. Bij 714 grootouders gaat het om kinderen jonger dan 13 jaar in het huishouden van de ouder.

De vraagzijde: gescheiden ouders vragen om opvang

De gegevens laten ons toe om een onderscheid te maken naar het type van kinderen die in een gezin aanwezig zijn. Eens ouders beslissen om te scheiden, neemt de diversiteit aan gezinsvormen immers snel toe. We bekijken deze diversiteit vanuit twee perspectieven. In de eerste plaats gaat onze aandacht naar het referentiewedelijk: hoe wordt de kinderopvang geregeld voor kinderen van de twee (voormalige) huwelijkspartners. Nadien kijken we naar de opvang bij de komst van nieuwe kinderen in een nieuw samengesteld gezin.

Tabel 1 toont het gebruik van **formele, betaalde kinderopvang** en maakt een onderscheid tussen gezinnen met kinderen jonger dan 3 jaar en iets oudere kinderen. De resultaten met betrekking tot de ex-partners vragen enig voorbehoud omdat het aantal nieuw samengestelde gezinnen met zo'n jonge kinderen in SiV beperkt is, waardoor de percentages minder betrouwbaar zijn. Een constante bij alle gezinnen met kinderen tot

3 jaar is wel dat wanneer ouders deze opvang gebruiken, ze dat doen op wekelijkse basis. In onze studie wordt elk kind dat naar een onthaalouder, kinderdagverblijf of crèche gaat, er minimaal één keer per week opgevangen.

Het gebruik van Initiatieven Buitenschoolse Opvang (IBO) voor iets oudere kinderen is veel beperkter. Toch zien we hier een duidelijk verschil tussen alleenstaanden na een echtscheiding en de twee-partnergezinnen (eerste huwelijken en gescheidenen met een nieuwe partner). Wanneer er twee volwassenen zijn in het gezin, wordt vaker gebruik gemaakt van IBO dan wanneer een ouder na de scheiding alleen blijft. Dat is het geval voor zowel vaders als moeders, al zijn de verschillen niet significant. Gescheidenen zonder nieuwe partner maken meer gebruik van de informele opvang zoals we later nog zullen aantonen. Wat de intensiteit van het gebruik betreft, zien we ook hier dat een grote meerderheid van de kinderen minimaal één keer per week naar de IBO gaat. De intensiteit van het gebruik is wel hoger bij de gescheidenen dan bij

de gehuwden. Opvallend is dat de alleenstaande gescheidenen intensiever gebruik maken van de IBO, wellicht doordat hun eigen opvangnetwerk of opvangmogelijkheden beperkter zijn, maar ook hier zijn de gevonden verschillen niet significant.

“Wanneer er twee volwassenen zijn in het gezin, wordt vaker gebruik gemaakt van IBO dan wanneer een ouder na de scheiding alleen blijft. Alleenstaande gescheidenen maken echter intensiever gebruik van de IBO.”

Beschouwen we de betaalde kinderopvang in zijn totaliteit, dan zijn de eerder gesignaleerde verschillen wel significant. Gehuwden maken meer gebruik van formele opvang dan gescheidenen met een nieuwe partner en dat geldt nog meer bij vergelijking met gescheidenen zonder nieuwe partner.

Tabel 1 Gebruik van soorten formele kinderopvang voor biologische kinderen uit het referentiehuis naar geslacht en partnerstatus van de ouders (in kolom % van gebruik)

Type formele kinderopvang	Vader			Moeder				
	Gehuwd	Gescheiden met nieuwe partner	Gescheiden zonder nieuwe partner	Gehuwd	Gescheiden met nieuwe partner	Gescheiden zonder nieuwe partner		
Onthaalouder, Kinderdagverblijf of crèche (kinderen < 3 jaar)	79,0	50,0	66,7	66,7	40,0	100,0		
↳ Tenminste wekelijks gebruik	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
Initiatieven Buitenschoolse opvang (kinderen 3-12 jaar)	37,0	37,5	26,9	43,1	40,2	36,0		
↳ Tenminste wekelijks gebruik	79,6	87,9	85,7	73,9	77,3	86,6		
Totale betaalde kinderopvang (0-12 jaar)	56,9	55,4	34,2	**	63,8	51,8	47,4	***
N	287	92	79	341	224	228		

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001
Bron: SIV, 2011.

Vervolgens focussen we op de **informele opvang door grootouders** die gescheiden vaders en moeders al dan niet gebruiken (Tabel 2). We stelden als voorwaarde dat minimaal één van beide grootouders in leven moet zijn. We maken geen onderscheid naar de leeftijd van de kinderen. De bedoeling is vooral na te gaan of de bloedband een rol speelt bij de opvang van kleinkinderen: doet het er toe of het om eigen kleinkinderen of om stiefkleinkinderen gaat? Een belangrijke kanttekening bij tabel 2 is dat het hier enkel over de opvang door de eigen grootouder(s) van de respondent gaat en niet door die van de (nieuwe) partner van de respondent. Wanneer ook de ouders van de (nieuwe) partner van de respondent in leven zijn, is het mogelijk dat ook deze bijdragen aan de opvang van de kinderen van de respondent, maar deze opvang is in tabel 2 niet opgenomen.

Een eerste vaststelling is dat gescheiden mannen en vrouwen doorgaans minder hulp van de eigen ouders krijgen bij de opvang van hun kinderen. Hoewel de meeste respondenten aan-

geven hulp te krijgen van beide ouders, is het overwicht van de grootmoeder in de opvang ook overduidelijk. Gescheiden dochters kunnen meer rekenen op hun moeder om de kinderen op te vangen dan gescheiden zonen. Dit resultaat is grotendeels terug te brengen tot de verblijfsregelingen die kinderen (zeker bij scheidingen vóór de wetwijziging van 2006) vaker toewijzen aan de moeder. Een grote uitzondering op deze vaststelling zijn de alleenstaande vaders. Wanneer een man geen nieuwe partner heeft, dan springt de grootmoeder in bijzonder hoge mate bij in het opvangen van de kleinkinderen (zie ook: Jappens & Van Bavel, 2011).

Voor de opvang van kinderen van de partner (de niet-eigen kleinkinderen dus) zien we dat de percentages iets lager uitvallen, maar niet zo laag dat we kunnen stellen dat grootouders die kinderen niet zouden willen opvangen. De percentages bij de vaders liggen lager dan die bij de moeder, wellicht omdat in die gezinnen de kinderen van de nieuwe partner opgevangen worden door de ouders van die nieuwe partner.

Tabel 2 Gebruik van opvang door grootouders voor biologische kinderen (0-12 jaar) en kinderen van de partner (0-12 jaar) naar geslacht en partnerstatus van de ouders (in kolom % van gebruik)

Opvang door grootouders	Vader			Moeder			
	Gehuwd	Gescheiden met nieuwe partner	Gescheiden zonder nieuwe partner	Gehuwd	Gescheiden met nieuwe partner	Gescheiden zonder nieuwe partner	
Biologische kinderen (0-12 jaar)							
Hulp van beide grootouders	40,6	28,5	21,4 ***	37,7	33,0	32,6	
Hulp enkel van grootmoeder	26,0	27,7	66,1 *	48,7	43,3	51,7	
Hulp enkel van grootvader	12,5	7,5	37,5 ***	16,8	15,5	15,7	
N	96	267	56	191	330	172	
Kinderen van partner (0-12 jaar)							
Hulp van beide grootouders		20,9			35,0		
Hulp enkel van grootmoeder		23,8			40,0		
Hulp enkel van grootvader		6,7			17,5		
N		105			40		

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Bron: SIV, 2011.

Aanbodzijde: grootouders die kleinkinderen opvangen

In eerste instantie belichten we de verdeling naar het al dan niet verlenen van 'zorg voor kleinkinderen' in de afgelopen 12 maanden vanuit het standpunt van de grootouders (tabel 3). We selecteerden enkel de grootouders van de ouders met kinderen jonger dan 13 jaar in het huishouden (N=714).

“ **De partnerstatus van de ouder hangt niet samen met al of niet hulp krijgen van de grootouders bij de opvang van kleinkinderen.** ”

Ongeveer 93% van de grootouders staat in voor de opvang van kleinkinderen wanneer de ouder gehuwd is. Maar ook wanneer de ouder gescheiden is, staat de overgrote meerderheid van de grootouders wel eens in voor de opvang van kleinkinderen. De partnerstatus van de ouder hangt niet samen met al of niet hulp krijgen van de grootouders bij de opvang van kleinkinderen. Wanneer de frequentie van de opvang wordt vergeleken naar partnerstatus van de ouder, dan blijkt de dagelijkse opvang van de kleinkinderen door de grootouder meer voor te komen bij moeders dan bij vaders. (tabel 4)

Uit de verdeling bij vaders leiden we af dat gescheiden vaders met een nieuwe partner het minst vaak een beroep doen op grootouders voor kinderopvang. Bij gescheiden vaders zonder nieuwe partner staan grootouders daarentegen het meest frequent in voor de opvang. Waar bij de eerste groep ongeveer 25% dagelijks of wekelijks door grootouders wordt bijgestaan, is dit bij gescheiden vaders zonder nieuwe partner voor meer dan de helft van de respondenten het geval. Kanttekening hierbij is dat het om een klein aantal respondenten gaat. De positie van de gehuwde vaders houdt het midden tussen beide.

Bij gescheiden moeders ligt de frequentie waarmee een beroep gedaan wordt op de grootouders hoger dan bij gescheiden vaders. Voor alle categorieën geldt dat ongeveer de helft dagelijks of wekelijks een beroep doet op de grootouders. Er is geen significant verschil tussen de frequentie van kinderopvang door grootouders naar de partnerstatus van gescheiden moeders.

Besluit

De centrale vraag die we in dit artikel poogden te beantwoorden, is of de informele zorg voor kleinkinderen door hun grootouders een andere

Tabel 3 Opvang van kleinkinderen door grootouders naar geslacht en partnerstatus van de ouders, selectie grootouders met kleinkinderen jonger dan 13 jaar (in %)

	Vaders	Moeders
Partnerstatus ouders		
Gehuwd	93,2	93,9
Gescheiden met nieuwe partner	85,5	95,3
Gescheiden zonder nieuwe partner	92,7	97,2
N	297	416

Bron: SIV, 2011.

vorm aanneemt wanneer er in de levensloop van de ouders een wijziging optreedt. Staan grootouders meer in voor de opvang van hun kleinkinderen in geval van een echtscheiding bij de zoon of dochter? Welke factoren zijn bepalend voor het inschakelen van informele opvang door grootouders? Deze vragen werden onderzocht met behulp van de survey 'Scheiding in Vlaanderen'. Het gaat om een multi-actor survey waarin (ex)-partners, één van hun ouders en één van hun kinderen werden bevraagd over huwen, scheiden en de gevolgen hiervan voor hun leefsituatie. Voor de analyses werd gebruik gemaakt van de data van de respondent als partner (de partnerdataset) en van de data over de ouders van de respondent (de grootouderdataset).

De resultaten van ons onderzoek tonen aan dat het effect van de transitie op zich beperkt lijkt te zijn. Ook al kunnen we met de cross-sectionele gegevens van de studie 'Scheiding in Vlaanderen' niet vaststellen of bij dezelfde gezinnen een verandering plaatsvond, toch tonen de analyses dat het effect van partnerstatus van de ouders al bij al beperkt is. De mechanismen van kinderopvang die vastgesteld worden in gehuwde gezinnen, zien we gerepliceerd worden bij de

gescheiden gezinnen. Om het gezin te ondersteunen, en in het bijzonder de fulltime werkende, alleenstaande vrouw, verschijnen grootmoeders in belangrijke mate op het toneel. Diezelfde grootmoeder springt ook in wanneer de vader na een scheiding geen nieuwe partner heeft. Gescheiden vaders zonder nieuwe partner steunen inderdaad vaker dan gescheiden moeders zonder nieuwe partner op hun ouders voor de opvang van de kleinkinderen. In dat opzicht speelt de nood aan opvang een duidelijke rol.

Het belang van een vrouwelijke figuur in de opvang van jonge kinderen is een rode draad doorheen de resultaten als het gaat om gescheiden vaders, en tegelijk komen de gehuwde vaders in beeld. Die laatste ondervinden duidelijk minder druk om werk en gezin te combineren. Om voltijds te kunnen gaan werken of te kunnen blijven werken, spelen de grootouders en in het bijzonder de moeder van de werkende vrouw een cruciale rol. Dit is zonder meer een belangrijke uiting van intergenerationele solidariteit. Grootmoeders kunnen/willen hun volwassen dochters bijstaan in het uitbouwen van een beroeps carrière (en de daarbij horende financiële zekerheid). Tegelijk behouden grootmoeders

Tabel 4 Frequentie opvang van kleinkinderen door grootouders naar geslacht en partnerstatus van de ouders, selectie grootouders met kleinkinderen jonger dan 13 jaar (in %)

	Vaders ***			Moeders		
	Gehuwd	Gescheiden met nieuwe partner	Gescheiden zonder nieuwe partner	Gehuwd	Gescheiden met nieuwe partner	Gescheiden zonder nieuwe partner
Dagelijks	3,7	4,3	7,9	9,5	11,5	18,9
Wekelijks	41,9	21,3	47,4	46,4	37,7	34,9
Maandelijks	54,4	74,5	44,7	44,0	50,8	46,2
N	136	94	38	168	122	103

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

Bron: SIV, 2011.

een stevige band met hun kleinkinderen. Of ze die opvang (ook) opnemen vanuit geprojecteerde eigen zorgnoden in de toekomst is niet te achterhalen omdat we geen informatie hebben over achterliggende motieven voor het aanbod aan informele kinderopvang.

“Om voltijds te kunnen gaan werken of te kunnen blijven werken, spelen de grootouders en in het bijzonder de moeder van de werkende vrouw een cruciale rol.”

Wat is de betekenis van deze resultaten voor de intergenerationele solidariteit? Informele opvang van kleinkinderen door de grootouders is een vorm van functionele solidariteit. Het gaat

om een uitwisseling van steun en hulp tussen generaties waarvan de informele opvang een uiting is. Naast de functionele komen ook de associatieve en de affectieve dimensie van solidariteit in beeld. Via de informele kinderopvang worden de contacten tussen grootouders, ouders en kleinkinderen in stand gehouden of zelfs geïntensifieerd en kan de band tussen de generaties hechter worden. Recente gegevens van Kind en Gezin (2010) wijzen op een dalende trend inzake opvang van kleinkinderen door grootouders. Onze bevindingen, die getuigen van het bestaan van een lotsverbondenheid waarbij een aanwezige behoefte een onderliggende kracht is, zijn daar niet mee in tegenspraak. Grootouders staan er wanneer er zich een maatschappelijke realiteit aandient waarin er nood is aan opvang.

Bibliografie

Attias-Donfut, C., Ogg, J. & Wolff, F. C. (2005). European patterns of intergenerational financial and time transfers. In: *European Journal of Ageing*, XX (2), 161-173

Barnett, M. A., Scaramella, L. V., Neppl, T. K., Ontai, L. & Conger, R. D. (2010). Intergenerational relationship quality, gender, and grandparent involvement. In: *Family Relations*, 59 (1), 28 – 44.

Bumpass, L. L. & Raley, K. R. (1995). Redefining single-parent families: cohabitation and changing family reality. In: *Demography*, 32 (1), 97-109.

Cooney, T. M. & Dunne, K. (2001). Intimate relationships in later life: current realities, future prospects. In: *Journal of Family Issues*, 22 (7), 838-858.

Debacker, M. & Ghysels, J. (2007). Opvang de klok rond? Wie, wanneer, hoe en waarom? In: Ghysels, J. & Debacker, M. (red.). *Zorgen voor kinderen in Vlaanderen: een dagelijkse evenwichtsoefening*. Leuven: Acco, 45-91.

Fergusson, E., Maughan, B. & Golding, J. (2008). Which children receive grandparental care en what effect does it have? In: *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49 (2), 161-169.

Hank, K. & Buber, I. (2009). Grandparents Caring for Their Grandchildren: findings from the 2004 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. In: *Journal of Family Issues*, 30 (1), 53-73.

Igel, C. & Szydlik, M. (2011). Grandchild care and welfare state arrangements in Europe. In: *Journal of European Social Policy*, 21 (3), 210-224.

Jappens, M. & Van Bavel, J. (2011). Regionale gezinsculturen en kinderopvang door grootouders in Europa. In: *Tijdschrift Voor Sociologie*, 32 (3-4), 522-552.

Kind & Gezin (2010). *Het kind in Vlaanderen 2010*, Brussel.

Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer C. (red.) (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Acco: Leuven.

Pasteels, I., Mortelmans, D. & Van Bavel, J. (2011). Steekproef en dataverzameling. In: Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, B., Matthijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer, C. (red.). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 27-64.

Sannen, L. & Hedeboom, G. (2002). *Grootouders of andere familieleden en kinderopvang. Betrokkenheid, motieven, evaluatie en toekomstige bereidheid*. Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid.

Smith Koslowski, A. (2009). Grandparents and the care of their grandchildren. In: Stillwell, J., Coast, E. & Keele, D. (eds.). *Fertility, living arrangements and care: Understanding population trends and processes*, Dordrecht: Springer, 171-190.

Spitze, G. D., Logan, J. R., Deane, G. & Zerger, S. (1994). Adult children's divorce and intergenerational relationships. In: *Journal of Marriage and the Family*, 56 (2), 279-293.

Thomès, F. (2012). Meer kinderen als oma en opa oppassen? In: *Demos*, 28, 1-4.

Van Peer, C. (2007), *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Vanderleyden, L. (1983). De betekenis van het grootouderschap. In: *Bevolking en Gezin*, 3, 343-356.

Wheelock, J. & Jones, K. (2002). Grandparents are the next best thing: Informal childcare for working parents in urban Britain. In: *Journal of Social Policy*, 31 (3), 441-463.